

ԿԻԼԻԿԻԱՀԱՅԵՐԻ ԿՈՏՈՐԱԾԻ ՀԱՐՑԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆՈՒՄ

ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ Ն.Մ.

Հայոց պատմության ամենաողբերգական էջերից է 1909 թ. ապրիլին Կիլիկիայի հայ բնակչության կոտորածը: Օսմանյան կայսրության հայ բնակչությունը, որ սահմանադրական կարգերի հաստատման ջատագովն էր, դարձավ մարդկության դեմ ուղղված զազրելի երևույթներից մեկի՝ ցեղասպանության զոհը: Համիդյան ջարդերից հետո Կիլիկիայի կոտորածը Հայոց ցեղասպանության երկրորդ փուլն էր: Հաշված օրերի ընթացքում սրի քաշվեց 30.000 հայ:

Երիտթուրք ղեկավարներից Ջեմալ փաշան, որը հայոց Մեծ եղեռնի գլխավոր կազմակերպիչներից և իրագործողներից է, իր հուշերում գրում է. «Կառավարությունը, անգամ մայրաքաղաքում կորցնելով իր հեղինակությունը, հասկանալի է, չկարողացավ իր վերահսկողությունը հաստատել գավառներում»¹: Ջեմալ փաշան այս խոսքերով փորձել է արդարացնել «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությանը, գոնե հայերի համատարած ոչնչացումը բացատրելու իմաստով:

Ջեմալի կարծիքին են եղել նաև օսմանյան խորհրդարանի մի շարք հայազգի պատգամավորներ: Մասնավորապես, Վահան Փափագյանը Ադանայի ջարդերում մեղավոր է համարում սուլթանին և հետադիմական ուժերին: Իր հուշերում նա գրում է. «Մարտի 31-ի շերիաթական շարժման ղեկավարները, նույն օրն իսկ հեռագրած էին Ատանա ջարդը սկսելու: Ապրիլի 1-ին կը սկսի յարձակումը և կը կրկնուի 12-ին, այս անգամ նորեկ կանոնաւոր զինւորներու մասնակցութեամբ...»²: Այս կարծիքին էր նաև Վարդգեսը (Հովհաննես Սերենկույան), որը կատարվածի մեջ տեսնում էր Աբդուլ Համիդի ձեռագիրը³: Ջեմալի և հայ պատգամավորների այս խմբի կարծիքներում կա մի էական տարբերություն: Եթե Ջեմալը Կիլիկիայի հայերի ջարդի պատասխանատու համարում է միմիայն Աբդուլ Համիդին, ապա հայ պատգամա-

¹ *Записки Джемаль-паши 1913-1919, Тифлис, 1923, с. 211.*

² **Փափագյան Վ.**, *Իմ յուշերը*, հ. Բ., Պեյրուֆ 1952, էջ 116:

³ *Քիզանդիոն, 20.IV.1909:*

վորները կոտորածների երկրորդ փուլի մեղավոր համարում են երիտթուրքերին, քանի որ վերջիններիս ուղարկած կանոնավոր զորքերը շարունակել են հին վարչախմբի կազմակերպած սպանող: Հայազգի պատգամավորների կարծիքը հիմնավորվում է հենց օսմանյան խորհրդարանում Ադանայի կոտորածների հարցի քննարկման ընթացքում:

Ադանայի դեպքերը, բնականաբար, ի սկզբանե անհանգստացրել էին օսմանյան խորհրդարանի հայազգի ներկայացուցիչներին, որոնք մինչ այդ աչքի էին ընկել միայն զսպվածության զարմանալի վարքագծով:

Անհնար է ներկայացնել 1909 թ. ապրիլի Կիլիկիայի ջարդերը՝ առանց այդ նույն ժամանակ կայսրությունում տեղի ունեցած մեկ այլ կարևոր իրադարձության՝ պետական հեղաշրջման փորձի: Ըստ Փափազյանի՝ հեղաշրջումը նախապատրաստել էին դեռ 1908 թ. հոկտեմբերին, սակայն այն գործի դրվեց 1909 թ. մարտի 31-ին⁴:

Կ. Պոլսում տեղի ունեցած դեպքերի մեջ իթթիհատականները մեղադրում են սուլթան Աբդուլ Համիդին և իթթիհատի կրոնական ընդդիմադիր Շեյխ Վահդեթի Մուհամեդին⁵: Սուլթանի մասնակցությունը հեղաշրջման մեջ երևում է Կ. Պոլսում գերմանական դիվանագիտական առաքելության զեկուցագրում, որտեղ նշվում է, որ ապստամբներն ունեցել են բավականաչափ կապիտալ, և գինվորները վարձատրվել են ոսկով⁶:

Հեղաշրջման առիթը Ստամբուլում մամուլի մասին նոր օրենքի դեմ կազմակերպված հանրահավաքում ոստիկանի համազգեստով մի անհայտ անձի կողմից «Աիրար» կուսակցության օրգան «Սերբեսթ» թերթի խմբագրի սպանությունն էր: 1909 թ. մարտի 31-ի լույս ապրիլի 1-ի գիշերը Ստամբուլի կայազորի զինվորները «Աիրար» կուսակցության անդամ, սպա Համդի Յաշարի գլխավորությամբ սկսեցին խռովություն և առավոտյան հավաքվելով խորհրդարանի շենքի մոտ՝ կազմակերպեցին հանրահավաք՝ ներկայացնելով իրենց պահանջները: Փողոցներում սկսվեց փոխիրաձգություն այն զորամասերի հետ, որոնք հավատարիմ էին մնացել երիտթուրքերին: Սկսվեց երիտթուրք ղեկավարների հաշվեհարդարը: Նրանցից շատերը ապաստան գտան Սալոնիկ քաղաքում, իսկ ոմանք էլ՝ հենց Ստամբուլում: Օրինակ՝ Թալեաթը ապաստան գտավ դաշնակցական Խաչատուր Մալումյանի (Ակնունի), իսկ Խալիլ բեյը՝ Գրիգոր Զոհրապի տանը⁷:

⁴ Տե՛ս Փափազյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 103:

⁵ Zürcher E. *The Young Turks Legacy and Nation Building*, London, 2010, p. 81.

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Բայբուրդյան Վ., Օսմանյան կայսրության պատմություն, Ե., 2011, էջ 614:

Շուտով խռովարարների կողմն անցան Ստամբուլի կայազորի գրեթե բոլոր հետևակային ու հեծելազորային ստորաբաժանումները: Նրանք գրավեցին կառավարական բոլոր շենքերը, ինչպես նաև խորհրդարանի շենքը:

Իթթիհատականներին հավատարիմ մնացած Ադրիանուպոլսի և Սալոնիկի բանակային կորպուսներից ստեղծվեց «Գործողության բանակը», որը Մահմուդ Շևքեթ փաշայի գլխավորությամբ շարժվեց Ստամբուլ՝ սահմանադրական կարգերը վերականգնելու համար⁸: Ապրիլի 9-ին «Գործողության բանակի» կողմն անցավ նաև ռազմական նավատորմը, որը շրջափակեց Ստամբուլը՝ ծովի կողմից: Երբ Մահմուդ Շևքեթ փաշայի զորքերը սկսեցին շրջապատել մայրաքաղաքը, խորհրդարանի զույգ պալատների պատգամավորները ժամանեցին Սան-Ստեֆանո, որտեղ ապրիլի 9-ին գումարվեց Ազգային ընդհանուր ժողով սուլթանի հարցը վճռելու համար: Ազգային ընդհանուր ժողովը նախագահում էր խորհրդարանի ատենապետ Սայիդ փաշան, որը խորհրդարանի անունից շնորհակալություն հայտնեց նավատորմին ցուցաբերած հայրենասիրության համար⁹: Ժողովի ընթացքում ստեղծվեց մի հանձնախումբ, որը պետք է կազմեր հայտարարություն՝ ուղղված Օսմանյան կայսրության բնակչությանը: Հանձնախմբի անդամ էր ընտրվել նաև Գրիգոր Զոհրապը:

Ընդունված հայտարարությունում ասված էր. «...Սահմանադրությունը լիովին ապահովելու և երկրին հանդարտությունը վերահաստատելու և սոյն դէպքին հեղինակները Շերիաթի և քաղաքային օրենքի համեմատ պատժելու համար, շարժուն բանակին կողմէ հրատարակուած յայտարարությունը վաւերացուած է Ազգային ժողովին կողմէ, որ այս Բանակին արարքն ու տրամադրութիւններն համաձայն կգտնէ Ազգին բաղձանքներուն, և կ'հրամայէ, որ ամեն ոք հնազանդի բանակի կարգադրութիւններուն, և ի դէմ դնողները պատասխանատու բռնուին և հարկ եղած պատիժը կրեն»¹⁰: Ստանալով պատգամավորների պալատի աջակցությունը՝ Մահմուդ Շևքեթ փաշան ապրիլի 10-ին սկսեց հարձակումը մայրաքաղաքի վրա: Չնայած երիտթուրքերի հակառակորդների համառ դիմադրությանը՝ «Գործողության բանակը» ապրիլի 13-ի դրությամբ գրավեց քաղաքը: Երբ բանակը մտավ քաղաք և մոտեցավ սուլթանական պալատին, Աբդուլ Համիդը ողջունեց նրանց և հրամայեց պալատական զորքին, որ դիմադրություն ցույց չտա¹¹:

⁸ Նույն տեղում, էջ 615:

⁹ Տե՛ս Բիզանդիոն, 10.IV.1909:

¹⁰ Նույն տեղում:

¹¹ Տե՛ս Zurcher E., նշվ. աշխ., էջ 81:

Թեև Աբդուլ Համիդը փորձում էր երիտթուրքերին համոզել, թե ինքը կապ չի ունեցել ապստամբության հետ, այնուամենայնիվ, երիտթուրքերը նրան գահընկեց արեցին և արքորեցին Սալոնիկ¹²: Գահ բարձրացավ երիտթուրքերի դրածո Մեհմեդ V Ռեշադը (1909-1918 թթ.):

Կիլիկիայի ջարդերը սկիզբ առան Ադանայի շուկայում՝ 1909 թ. ապրիլի 1-ին, առավոտյան ժամը 10-ին¹³: Շուկա ներխուժեցին թուրքերի, քրդերի, չերքեզների ու կրետացի իսլամ գաղթականների զինված խմբեր: Ժամը 10-ին սկսվեց հրաձգությունը և տարածվեց մյուս թաղամասերով:

Թեև ջարդերը սկսվել էին ապրիլի 1-ին, սակայն նույնիսկ ապրիլի 3-ին, Կ. Պոլսի հայկական մամուլը գրում էր Ադանայում բռնկված «հրդեհի» մասին, ինչը, անկասկած, անգիտության հետևանք էր. «Այսօր մայրաքաղաքս հասած հեռագիրէ մը կտեսնենք թէ հրդեհ ծագեր է Ատանայի մէջ: Ուրիշ մանրամասնություններ չկան»¹⁴: Ջարդերի մասին «Բյուզանդիոնը» գրեց միայն հաջորդ օրը:

Ադանայի ջարդը ցնցել էր բոլոր հայերին, այդ թվում և Օսմանյան խորհրդարանի հայ և այլազգի մի շարք պատգամավորների: Ապրիլի 6-ին խորհրդարանում կարդացվեց Պետրոս Հալաբյանի, Վարդգեսի, Համբարձում Պոյաճյանի (Մեծն Մուրադ), դոկտոր Նազարեթ Տաղավարյանի, Ալի Մյունիֆ և Ալի Հիքմետ բեյերի ստորագրությամբ հարցապնդումը Ադանայի ջարդերի վերաբերյալ, որով պահանջվում էր հեռագրով հրաման տալ ջարդը դադարեցնելու և խաղաղություն հաստատելու մասին¹⁵:

Թեև կուսակալ Ջևադ բեյին հեռագիր ուղարկվեց, սակայն վերջինս անտեսեց այն, և ջարդերը շարունակվեցին: Ապրիլի 12-ին Օսմանյան խորհրդարանում կարդացվեց Կիլիկիայի Սահակ կաթողիկոսի հեռագիրը Սիից: Հեռագրում նշվում էր, որ հայերը պաշարված են մահմեդական խուժանի, ուղարկված զորքի կողմից և գտնվում են գնդակոծման տակ¹⁶: Կաթողիկոսը խնդրում էր վերջ դնել այդ վտանգավոր դրությանը: Կաթողիկոսի հեռագիրը կարդալուց հետո Համբարձում Պոյաճյանը, Վարդգեսը և Ալի Ջենան բեյը ներկայացնում են հետևյալ ծրագիրը. «Ներփակ կներկայացնենք Ատանայի ծանր վիճակին վրա ստացված հեռագիրները: Կառաջարկենք, որ հանուն ժողովին ծանուցուի վնասեալ վայրերն և ուրիշ տեղեր, թե տեղական

¹² Վարանդյան Մ., Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութիին, Ե., 1992, էջ 433:

¹³ Սիմոնյան Հ., Հայերի զանգվածային կոտորածները Կիլիկիայում, Ե., 2009, էջ 52:

¹⁴ Բյուզանդիոն, 3.IV.1909:

¹⁵ Նույն տեղում, 7.IV.1909:

¹⁶ Նույն տեղում, 13.IV.1909:

պաշտոնեայք և զորքը խստիվ պիտի պատժվեն, եթե այսպիսի դեպքեր կրկնվին»¹⁷: Սակայն նույնիսկ խորհրդարանի ուղարկած հեռագրից հետո էլ սկսվում են նոր ջարդեր, այս անգամ՝ Տարսնում:

Ապրիլի 16-ին պատրիարքական տեղապահ Հովհաննես սրբազանը հանդիպում է վարչապետ Ահմեդ Թեվֆիկ փաշային, և ամբողջ հայ ազգի անունից պահանջում՝ 1. քննիչ հանձնախումբ կազմել և ուղարկել Կիլիկիա հանցագործությունների պատասխանատուներին հայտնաբերելու և պատժելու համար, 2. կառավարությունն անմիջապես նյութական օգնություն հասցնի տուժածներին, 3. վերահսկել հափշտակված գույքերի վերադարձը¹⁸:

Կիլիկիայի ջարդերի վերաբերյալ բուռն քննարկումներ տեղի ունեցան Օսմանյան խորհրդարանում, ապրիլի 18-ին՝ 63-րդ նիստում: Նիստը նախագահում էր Թալեաթ բեյը¹⁹: Խորհրդարանի նախագահի անունից հարցում էր կատարվել Ադանայի կուսակալ Ջևադ բեյին տեղի ջարդերի վերաբերյալ: Կարդացվեց ապրիլի 13-ին կուսակալի կողմից ուղարկված պատասխան հեռագիրը: Կուսակալը գրում է, որ ապրիլի 1-ին հայերի և մահմեդականների միջև ծագած խռովությունը շարունակվել է 3 օր, որից հետո իր հսկողության տակ գտնվող զինվորական փոքրաթիվ ուժերով մեծ դժվարությամբ ապրիլի 12-ին կարողացել է հանդարտեցնել իրավիճակը²⁰: Շարունակելով հաղորդագրությունը՝ կուսակալը գրում է. «...Երեկ, սակայն, կէս օրէն վերջը հայոց թաղին մեջ հրազենի պայթիւններ լսուիլ սկսուան և Իսլամք մեծ յուզման ու գրգռութեան մատնուելով կառավարական պաշտոնատուները վազեցին: Անմիջապէս զինուորական ոյժեր դրկելով պաշարման և հսկողութեան ներքև առնուեցան այն տեղերը, ուրկէ տեղեկութիւն առինք թե դէպքին պատճառ եղան քանի մը հայ ֆէտայիներ...»²¹: Իրականում այնտեղ ոչ մի ֆիդայի էլ չկար, նրանք հայ երիտասարդներ էին, մոտ 100 հոգի, որոնք տեսնելով, որ իրենց և իրենց հարազատների միակ փրկությունը ջարդարարներին դիմադրելն է, դուրս էին եկել փողոց և կանգնելով ջարդարարներին դեմ առ դեմ՝ կրակ էին բացել դրանց վրա: Վերջիններս խուճապահար դիմել էին փա-

¹⁷ Նույն տեղում:

¹⁸ Նույն տեղում, 17.IV.1909:

¹⁹ Նույն տեղում, 20.IV.1909:

²⁰ Նույն տեղում:

²¹ Նույն տեղում:

խուստի՝ բացականչելով. «Հայ ֆեդայիներն են գալիս»²²: Ի դեպ՝ այդ երիտասարդների մեծ մասն առաջին անգամ էր հրազեն վերցնում²³:

Կուսակալի այս կեղծ տեղեկատվությունը արժանանում է ինչպես հայ, այնպես էլ թուրք պատգամավորների բուռն քննադատությանը: Հաղորդագրությունը լսելուց հետո ելույթ է ունենում իթթիհատական պատգամավոր Արիֆ Իսմեթը. «Յիրավի ցաւ կ'պատճառեն Ատանայի ջարդերը, որոնց նկատմամբ լրագրաց մէջ տեղեկութիւններ կարդացինք: Կուսակալները վարժուած են բառերու հետ խաղալով արդարանալու աշխատի, ուստի այժմէն իսկ կ'յայտնեն, թե կուսակալ Ճէվատ պեյի այս տեղեկութիւններն ալ ճշմարտութեան հակառակ են. Բառերու հետ կ'խաղայ: Հին վարչութեան մէջ իրենց ստացած վարժութեան համաձայն պատասխանատուութենէ զերծ մնալու համար կ'ըսէ թէ պիտի կրնար այս եղեռնագործութիւնն արգիլել, եթէ ժամանակին զօրք հասնէր: Այս խոսքերով չենք կրնար համոզուիլ ու լռել, որովհետեւ մեր հայրենակիցները, մեր եղբայրները խողխողուեցան, ջարդուեցան...»²⁴:

Արիֆ Իսմեթի ելույթից անմիջապէս հետո ամբիոն է բարձրանում Վարդգեսը և պարզապէս մերկացնում Ջևադ բեյի կեղծիքները. «Ճէվատ պեյի հեռագիրը սուտ է, իր պարունակութենէն իսկ յայտնի է: Ջարդին վրայ ժողովուրդն եկեղեցիներն ու վարժարաններն ապաստանեցան և այնտեղ կ'մնային: Ինչպէս կարելի է, որ 5-6 օր յետոյ այս կոտորուած ժողովուրդին մէջ ֆետայիներ կ'ելլեն և զէնք կը պարպեն»²⁵: Վարդգեսի ելույթից հասկանալի է դառնում, որ նա քաջատեղյակ է Ադանայում տիրող կացությանը, և Ջևադ բեյի ստերը պարզապէս հունից հանում են նրան: Պատգամավորը Կիլիկիայի ջարդերի մեջ մեղադրում է սուլթան Աբդուլ Համիդին. «Յայտնի է, որ այս դէպքն ալ Կ. Պոլսոյ դէպքին հետ միեւնոյն ատեն ծագում առավ, ուրեմն միեւնոյն անիծեալ անձին գրգռումն են այս երկու դէպքերն ալ: Եթէ Սէլանիկի բանակը չհասնէր, թերևս ուրիշ տեղեր ալ գրգռէր:...Գ. Ապտ-իւ-Համիտին ինչքն ու հարստութիւնը առնել և մէկ մասն Ատանայի դէպքին զոհերուն տալու է, որովհետեւ անոր մատը կայ այս դէպքերուն մեջ»²⁶: Վարդգեսի հայտարարությունից անմիջապէս հետո նրա և Արիֆ Իսմեթի խոսքե-

²² Սիմոնյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 55:

²³ Նույն տեղում:

²⁴ Բիզանդիոն, 20.IV.1909:

²⁵ Նույն տեղում:

²⁶ Նույն տեղում:

րը հաստատում է նաև պատգամավոր Ալի Ջենանին. «Այս խնդրոյն մէջ կուսակալն ալ մասնակցութիւն ունի, հեռագիրէն յայտնի է»²⁷:

Այնուհետև կարդացվեց Վարդգեսի, Տաղավարյանի, Պապիկյանի, Համբարձում Բոյաջյանի, Գեղամ Տեր-Կարապետյանի, Ալի Ջենանի, Արիֆ Իսմեթի և Վահան Փափագյանի ստորագրությամբ կազմված նախագիծը, որով առաջարկվում էր զինվորական դատարանի առաջ դատել Ադանայի կուսակալ Ջևահր բեյին և մյուս հանցագործ պաշտոնյաներին, որոնք թերացել էին իրենց ծառայողական պարտականությունների մեջ: Նախագիծն ստորագրողներն առաջարկում էին՝ 1. արտակարգ դրություն հայտարարել Հալեպի նահանգում, Անտիոքում, Ջեյթունում և աղետի ենթարկված մյուս վայրերում, 2. Կիլիկիա ռազմադաշտային դատարան ուղարկել ոչ թե Սալունիկից, այլ Կ. Պոլսից, 3. հեռագրով հրահանգել ապաշրջափակելու Դեորթ-Յոլի պաշարումը, 4. առանց ժամանակ կորցնելու օգնության հասնել սովյալներին ու անապաստաններին²⁸:

Նախագիծն ընթերցելուն հաջորդում է Համբարձում Բոյաջյանի (Մուրադ) ելույթը, որտեղ պատգամավորը ծանր մեղադրանք է ներկայացնում ներքին գործերի նախարարի խորհրդականին. «Մինչև հիմա Հայերն իբր կրօնքի և ազգի թշնամի կնկատէինք, բայց հիմա ամեն ոք հասկցաւ թէ Հայերն ամենեւին յանցանք չունէին, ուստի կ'յուսամ թէ յայտնի եղաւ թէ սուտ կխօսին այս կուսակալները, որոնք հայերն իբրև գէշ կ'ցուցնէն: Ջարդը կատարող բռնակալներն օտարներուն ալ վնասած են և երբ անոնք բողոքեցին, խորհրդական Ատիլ պէյ հեռագրեց թէ օտար հպատակներուն չդպչին և չվնասեն»²⁹:

Մուրադի ներկայացրած մեղադրանքը հաստատում է նաև պատգամավոր դոկտոր Նազարեթ Տաղավարյանը. «Հեռագրուեցաւ որ Հայերուն վնասեցէք, բայց օտարահպատակներուն մի վնասեք»³⁰:

Տաղավարյանի ելույթից հետո կրկին խոսք է ունենում Վարդգեսը՝ ասելով. «Այս ցաւալի վիճակին ու դէպքերուն հեղինակները պէտք է պատժել: Այս դէպքերն անգամ մ'ալ կ'յայտնեն թէ Անատոլի բարենորոգման կարօտ են, ուստի կ'առաջարկեմ ամէնէն առաջ Անատոլի բարենորոգիչ յանձնաժողովին կանոնագիրը քննել»³¹:

²⁷ Նույն տեղում:

²⁸ Սիմոնյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 242:

²⁹ Բիզանդիոն, 20.IV.1909:

³⁰ Նույն տեղում:

³¹ Նույն տեղում:

Տեսնելով, որ ջարդերի մեջ առանցքային նշանակություն ունեցող մարդիկ պետք է պատասխանատվության ենթարկվեն՝ Իսմայիլ Հազգը բեյը պաշտպանում է կուսակալին և խորհրդականին՝ հայտարարելով, որ առանց քննություն իրականացնելու չի կարելի պաշտոնյաներին դատել: Ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու առավել գրագետ լուծում է գտնում Դոզմիթի էֆենդին՝ առաջարկելով կազմել ազգային ընդհանուր ժողով և բացառիկ որոշումներ կայացնել քվեարկությունով:

Թուրք պատգամավորների վարքագիծը ստիպում է Տաղավարյանին ծանրակշիռ մեղադրանքներ ներկայացնել. «Այս ջարդը կազմակերպելու համար երկու ամիս առաջ Պոլիսէն մարդիկ դրկուած են և մարտ 31-ին թէ այստեղ և թէ այնտեղ միաժամանակ տեղի ունեցան դէպքերը. դարձեալ մենք, խեղճ Հայերս ենք որ բազմաթիւ կորուստներ տուինք: Եւ երբ Հայերն են որ կ'ջարդուին, ինչպէ՞ս կ'ըլլայ որ մեր դիմումին հետեւանօք փոխանակ ժողովրդեան ապահովութեան հսկելու համար հրաման տալու, կ'հեռագրուի օտարահպատակները պաշտպանել: Վարչապետին ներկայութեանն այսպէս յայտարարեցին»³²: Տաղավարյանի այս ելոյթը ստիպում է երիտթուրքերին մեղայական գալ և պաշտպանել պաշտոնյաներին: Նրան պատասխանում է խորհրդարանի նախագահը. «Չեմ յուսար որ խիղճի տէր պաշտոնեայ մը միայն օտարահպատակներուն պաշտպանութիւնն հրամայէ»³³: Ապա ամբիոն է բարձրանում «Իթթիհատ վե թերաքքը» կոմիտեի գլխավոր անդամներից Րիզա Թեվֆիքը... «Մեծ վտանգ մը կ'սպառնայ մեզ: Բազմաթիւ և զանազան տարրերէ կազմուած ազգ մ'ենք և մանաւանդ Անատօլի ժողովուրդն ալ տգէտ է. ներեցէք բացատրութեանս, մինչեւ հիմայ իբրեւ շուն ու կատու ապրեցանք...: Թէ Պոլսոյ և թէ այլ քաղաքներուն մէջ բազմաթիւ անգործ մարդիկ կան, պէտք է մտածել թէ ասոնք որչափ մեծ ոյժ մը կ'կազմեն: Բռնակալ մը կամ հարուստ կուսակցութիւն մը կրնայ հինգ դրուշով գնել անոնց խիղճը: Չինվորագրութեան օրենքն ալ շուտով գործադրել պէտք է: Ֆէտայի ըսելով իզուր չենք կրնար ամբաստանել Հայերը, այո՛, Հայերը ֆէտայի են, բայց Ազատութիւնը վերստանալու համար մեզ օգնող ֆէտայիներ են և մեր կողմէն այս տեսակ վարմունք մը տեսնելով հանդերձ, Հայերը կը մրցին դարձեալ ուրիշ ցեղերու հետ, որպէս զի մեզմէ չբաժնուին...»³⁴: Պատգամավորի խոսքերն արժանանում են խորհրդարանի ծափողջույններին,

³² Նույն տեղում:

³³ Նույն տեղում, 20.IV.1909:

³⁴ Նույն տեղում:

որից անմիջապես հետո ամբիոնին է մոտենում Գրիգոր Զոհրապը և շնորհակալություն հայտնելով դոկտոր Թեվֆիքին իր հնչեցրած խոսքերի համար՝ սկսում է իր ելույթը. «...Երեսփոխաններէ ոմանք ներքին գործոց նախարարութեան հեռագիրէն գանգատեցան, տեսայ այն հեռագիրը, Բռնակալութեան ոճով գրուած էր: Ոչ թէ Հայերը ջարդեցէք, այլ արդարութիւնը վերահաստատեցէք ըսուած է...: Կարելի եղածին չափ շուտ անդորրութիւնը վերահաստատել և օգնութիւն փութացնել հարկ է: Այս մասին Ժողովս ձեռնհաս է որոշում տալու: Իտալիոյ երկրաշարժէն վնասելոց հազարներով ոսկի դրկուելու համար Ժողովս հրաման ըրաւ: Աղէտը մեր Հայրենիքին մէջ տեղի կ'ունենայ հիմա, ուստի պէտք է որոշել որ 20 հազար ոսկի նպաստ դրկուի Ատանա: Պատերազմական վիճակ հրատարակուած է այնտեղ, բայց տեղոյն պաշտօնեաներով կազմուած պատերազմական ատեան մը ամենեւին օգուտ չունի: Նախ որոշում տանք գրելու համար ելմտական նախարարին, որ 20,000 ոսկի դրկէ Ատանա և յետոյ Կ'Պոլսեն դրկուելիք սպաներով պատերազմական Ատեան մը պէտք է կազմուի Ատանայի մէջ»³⁵:

Զոհրապի ելույթից հետո կազմվում է որոշման նախագիծ, ըստ որի՝ ա. կառավարությանը պարտադրվում էր Ադանայի և Հալեպի տուժածներին 20.000 ոսկի օգնություն ուղարկելու առաջարկ ներկայացնել խորհրդարան, բ. պէտք է պատժվելին բարձր և ցածր պաշտոններ զբաղեցնող անձինք, գ. խաղաղություն հաստատելու համար անհրաժեշտ քանակությամբ զորք ուղարկել³⁶:

Խորհրդարանի նախագահի առաջարկով որոշվեց լսել ներքին գործերի նախարարի բացատրությունը, ապա որոշում կայացնել: Կարճ դադարից հետո խորհրդարան ներկայացան ներքին գործերի նախարար Ֆերիդ փաշան և նրա խորհրդական Ադիլ բեյը: Քանի որ Ադիլ բեյը ավելի տեղեկացված էր, ուստի նա էլ նախարարի փոխարեն փորձում է բացատրություններ տալ: Մինչ նրա ելույթը կարծես թե պատգամավորների մեծ մասը հակված է եղել փոփոխություններով հանդերձ ընդունելու ներկայացրած որոշման նախագիծը, սակայն խորհրդականը կարողանում է շեղել հարցի քննարկման ընթացքը: Նա կարդում է Ադանայից, Կոզանից Զերե-Բերեքթից և ուրիշ տեղերից վալիների և մութասերիֆների ուղարկած հեռագրերն ու տեղեկագրերը, որոնք մեղադրում էին հայերին՝ «մահմեդականների վրա հարձա-

³⁵ Նույն տեղում:

³⁶ Նույն տեղում:

կումներ գործելու, ռումբեր նետելու և հրդեհումների մեջ»³⁷: Ադանայի դեպքերը «ցավալի», իսկ դրանք հրահրողներին «անիծապարտ» և «եպերելի» անվանելով՝ խորհրդականը սկսում է իր ելույթը ապրիլի 1-ին ստացված հեռագրով, որտեղ հաղորդվել էր, որ Ադանայում խռովություն և ավարառություն է սկսվել: Խորհրդականը հայտնում է, որ անմիջապես արձագանքել է այդ հեռագրին, պատասխան հեռագրով պահանջելով պահակախմբեր և հորդոր կարդացող հանձնախմբեր կազմել խաղաղությունը վերահաստատելու նպատակով: Ապա շեշտում է, թե զորք ուղարկելու համար տեղեկացրել է ռազմական նախարարությանը: Հաջորդ օրը՝ ապրիլի 2-ին, նախարարների խորհրդի նիստի ժամանակ ռազմական նախարար Էդիեմ փաշան տեղեկացնում է, որ տեղում բավական քանակությամբ զորք չկա, և երկու վաշտ պետք է ուղարկել: Ըստ խորհրդականի, քանի որ կուսակալը գրել էր, որ երկու վաշտը քիչ է, նա ստիպված է եղել Սելեֆքեյի գունդը ևս ուղարկել Ադանա, սակայն շոգենավի հապաղման պատճառով ուշացել է, և, հետևաբար, խռովությունը շարունակվել է: Փորձելով արդարացնել կուսակալին՝ Ադիլ բեյը նշում է, թե Ջևադ բեյը սկզբում դեպքերը սովորական երևույթ է համարել և միայն ոստիկանության նախարարությունից բավականաչափ ոստիկան է պահանջել: Ապա խորհրդականը փորձում է իրեն արդարացնել՝ ասելով, որ մինչ մահմեդականները և ոչ մահմեդականները ընդհարման մեջ են եղել, օտարահպատակները չեզոքություն են պահպանել, և, հետևաբար, բնական է, որ պետք է հրահանգ տրվեր օտարներին պաշտպանել քաղաքական խնդիրներից խուսափելու համար: Խորհրդականը նույնիսկ ցավ է հայտնում, որ իր նամակը սխալ է մեկնաբանվել խորհրդարանում: Ադիլ բեյի զեկույցից պարզ է դառնում, որ մեծ վեզիրին ուղղված հայերի դիմումը կարդալուց հետո վերջինս նշել է, որ Ադանայում հայերը սակավաթիվ են, և դժվար թե մեղավորը նրանք լինեն³⁸:

Խորհրդական Ադիլ բեյը միտումնավոր չի նշում, որ Ջեբել-Բերեքեթի սանջակի մուխեսարիֆ Ասաֆ Էսադ բեյը Ադանա քաղաքում սկսված ջարդերի լուրն ստանալուն պես ամեն ինչ արել էր դրանք սանջակում տարածելու համար³⁹:

Իր ելույթն ավարտելիս խորհրդականը նշում է, թե տուժածների թիվը հայտնի չէ, և անհնար է իմանալ մինչև քննություն չկատարվի: Բացատրությամբ

³⁷ *Տե՛ս Սիմոնյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 243:*

³⁸ *Տե՛ս Բիզանդիոն, 20.IV.1909:*

³⁹ *Տե՛ս Սիմոնյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 243:*

յունը լսելուց հետո կրկին խոսք է վերցնում Գրիգոր Զոհրապը, և մեղադրելով խորհրդականին տուժածների թվի մասին տեղեկատվություն չունենալու մեջ՝ նշում է, որ Մերսինի ֆրանսիական հյուպատոսարանի թարգմանիչը իրեն հեռագրել է, որ Ադանայում 20-30 հազար մարդ է կոտորվել⁴⁰: Շարունակելով՝ Զոհրապը նշում է, որ տուժել են նաև Հայոց եկեղեցին և վարժարանը: Ապա պատգամավորը ցավ է հայտնում, որ թուրք պաշտոնյաներն անընդհատ կրկնում են, թե հայերը ամրացել են եկեղեցում, մինչդեռ իրականում հայերը ոչ թե ամրացել, այլ իրենց կյանքը փրկելու համար ապաստան են գտել այնտեղ: Զոհրապի քննադատությունից չի վրիպում նաև կուսակալը: Հիմնվելով ֆրանսիական «Կառավարել ապագան գուշակել կ'նշանակե» սկզբունքի վրա, Զոհրապը սուր քննադատության է ենթարկում Ջևադ բեյին՝ մասնավորապես մեջբերելով այն փաստը, որ կուսակալը ջարդերի սկզբում ոստիկանական ուժեր է պահանջել, ապա ջարդերի տարածվելուց հետո միայն՝ զինվորական ուժեր: Պատգամավորը հասկացնում է բոլորին, որ կուսակալը պարտավոր էր կանխատեսել դեպքերի հնարավոր զարգացման ընթացքը և ավելի շուտ կանխել դրանք: Ավարտելով իր ելույթը՝ Զոհրապը հայտարարում է, որ խաղաղություն հաստատելու հրաման տալով՝ անհնար է կառավարել, և պահանջում է ընդունել օրինագիծ:

Զոհրապի սուր քննադատություններից հետո խորհրդականը փորձում է արդարանալ՝ նշելով որ Զոհրապը իրեն անտեղի է մեղադրում, քանի որ ինքը խորհրդարանի պահանջով բացատրություն տվեց: Սակայն թուրք պատգամավոր Նիսիմ Մազիլաիը նույնպես մեղադրում է խորհրդականին իր անգործության համար՝ նշելով. «Եթե ձեռք առնուած միջոցներ ըսելով միայն հեռագրել կ'հասկընաք, միշտ ցաւ պիտի յայտնուի»:

Տեսնելով, որ պատգամավորների մի մասը պարզապես չի ընդունում իր տված «բացատրությունները», Ադիլ բեյը դիմում է ամբողջ խորհրդարանին՝ անելով հուսահատ հայտարարություն. «Դէպքին ատեն նախարարական տազնապ կար, հայրենասիրութեամբս գործերը վարեցի: Ինչու՞ համար այսչափ կ'քննադատուիմ, անշուշտ անձնական նպատակներ կան, կ'ցաւիմ»⁴¹:

Խորհրդականի այս հայտարարությունն արժանանում է խորհրդարանի ծափերին, ինչը խիստ հիասթափեցնում է հայ պատգամավորներից շատերին: Վարդգեսը հետևյալ հայտարարությամբ է հանդես գալիս. «Ժողովին

⁴⁰ Տե՛ս *Քիզանդիոն*, 20.IV.1909:

⁴¹ *Նույն տեղում*, 20.IV.1909:

այս ծափերը զիս լռելու կդատապարտեն: (Աղմուկ:) Աղմուկ մի՛ հանէք, ձեր ծափերը քաջալերութիւն են: Հայերը իսլամ չեն, թո՛ղ ջարդուին, սատկին (բողոքի ձայներ): Ես խտրութիւն դնել չեմ ուզեր, դուք խտիր կ'դնէք և չէք ձգեր որ խօսիմ: Կ'պահանջեմ որ հանցաւորները պատժուին և անմիջապէս նպաստ դրկուի»⁴²:

Վարդգեսի ելոյթից հետո վիճաբանությունը փոքր-ինչ շիկացավ, ապա խորհրդարանն ընդունելով Զոհրապի առաջարկը՝ որոշեց.

1. 20.000 ոսկի օգնություն ուղարկել տուժածներին,
2. Կ. Պոլսից իսկույն ռազմական ատյան ուղարկել,
3. Պատժել բոլոր պատասխանատուներին⁴³:

Օսմանյան խորհրդարանում Կիլիկիայի հայերի ջարդին առանց քննարկումների, միայն հայտարարությունների մակարդակով անդրադարձ եղել է նաև ապրիլի 20-ի՝ 65-րդ և ապրիլի 28-ի 69-րդ նիստերում:

1909 թ. ապրիլի 30-ին հրավիրվում է Օսմանյան խորհրդարանի 71-րդ նիստը: Ընթերցվում են վարչապետ Հյուսեին Հիլմի փաշայի 3 պաշտոնագրերը, որոնցից երրորդում գրված էր, թե Ադանա ուղարկված ռազմական ատյանը, թեև ջարդերին մասնակցած անձանց նկատմամբ անհրաժեշտ քննությունը կատարում է, սակայն դեպքի սկզբնապատճառը քննելու և տուժածներին օգնություն բաշխելու համար ներքին գործերի նախարարությունը նպատակահարմար է գտնում երկու պաշտոնյայի և երկու երեսփոխանի անդամակցությամբ չորս հոգանոց հանձնախումբ ուղարկել: Պաշտոնյաները լինելու էին Կոսովո նահանգի դատական քննիչ Հարություն էֆենդի Մոստիջյանը և պետական խորհրդի անդամ Բեհա բեյը: Այս տեղեկագրին ծանոթանալուն պես ելոյթ է ունենում Նազարեթ Տաղավարյանը, որն առաջարկում է Ադանայի դեպքերի համար կատարել խորհրդարանական քննարկում, ինչը նպատակահարմար չգտավ թուրք պատգամավոր Հոճա Սելիմը: Վերջինս հայտարարում է, որ հանձնախումբ ուղարկելը ամենաճիշտ տարբերակն է: Ադանա հանձնաժողով ուղարկելուն ընդդիմանում է նաև Վեհպի էֆենդին, իսկ Սավֆեթ էֆենդին համաձայնում է: Հալեպի պատգամավոր Մուսաֆա էֆենդին առաջարկում է հանձնախմբին տալ վերահսկողական գործառույթներ և հանձնախմբի կազմում ընդգրկել հինգ պատգամավոր⁴⁴: Գրիգոր Զոհրապը նույնպես ելոյթ է ունենում և շեշտում, որ այս առաջարկը կառավարության կողմից է, և քանի որ խորհրդարանը

⁴² Նույն տեղում:

⁴³ Նույն տեղում:

⁴⁴ Նույն տեղում, 1.V.1909:

ոչ միայն օրենսդիր, այլև քաղաքական մարմին է, ուստի քննություն կատարելու իրավունք ունի: Ապա պատճառաբանելով հանձնախմբի անհրաժեշտությունը՝ Ջոիրապը մի հարցադրում է անում. «Երբ ժողովը հակակշիռ չկատարե, ուրեմն ինչպե՞ս պիտի կրնայ ճշդել կառավարության հաղորդած տեղեկությանց ստուգությունը»⁴⁵:

Ելույթ է ունենում նաև Վարդգեսը, որին զայրացնում է այն հանգամանքը, որ, երբ կայսրության բնակիչները միմյանց կոտորում են, պատգամավորները խորհրդարանում օրինական քայլեր անելու ձևերն են քննարկում: Մի քանի թուրք պատգամավորներից ելույթներից հետո որոշում է կայացվում, որ կառավարական հանձնաժողովի հետ միասին խորհրդարանական հանձնաժողով էլ պետք է ուղարկվի: Ապա տեղի է ունենում գաղտնի քվեարկություն: Քվեարկությամբ հանձնաժողովի անդամներ են ընտրվում Հակոբ Պապիկյանը և Շեֆիզ բեյը (Գարասի)⁴⁶: Հավաքած ծայների քանակով Հակոբ Պապիկյանին զիջում էին Վարդգեսը, ապա Մուրադը (Համբարձում Բոյաջյան):

Ադանայի ջարդերի վերաբերյալ Օսմանյան խորհրդարանում մի պաշտոնագիր են կարդում մայիսի 10-ին: Այն ուղարկել էր վարչապետ Հիլմի փաշան: Պաշտոնագրի համաձայն, հանձնախմբի իր անդամությունից հրաժարվել էր Շեֆիզ բեյը, և անհրաժեշտ էր շտապ նոր ընտրություն կատարել՝ այն հաշվով, որ նոր ընտրված պատգամավորը նաև լիներ խառը հանձնախմբի նախագահ⁴⁷: Քվեարկությամբ ընտրվում է Յուսուֆ Քեմալ բեյը⁴⁸:

Մայիսի 11-ին խորհրդարանի նիստին ներկայանում է անձամբ վարչապետ Հիլմի փաշան և իր զեկուցման մեջ անդրադառնում է Ադանայի աղետի հետևանքների վերացման խնդրին: Մեծ վեճիրը նշում է, որ խորհրդարանի հաստատած 20000 ոսկի օգնությունը արդեն տեղ է հասել, որին գումարվել է ևս այդքան «զիրաաթ» գյուղատնտեսական բանկի կողմից՝ վերադարձնելու պայմանով: Նա շեշտում է նաև, որ Ադանայի կուսակալը և Ջեբել-Բերեքեթի մութասերիֆը պաշտոնանկ են եղել: Իսկ Մերսինի մութասերիֆը վարձատրվել է իր ենթակայության տակ գտնվող տարածքում աղետը կանխելու համար⁴⁹:

⁴⁵ Նույն տեղում:

⁴⁶ Նույն տեղում:

⁴⁷ Տե՛ս Սիմոնյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 250:

⁴⁸ Նույն տեղում:

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 251:

Ադանայի դեպքերը քննող խորհրդարանական հանձնախմբի անդամներ Հակոբ Պապիկյանը և Յուսուֆ Քեմալը մայիսի 16-ին մյուս քննիչների հետ հասնում են Ադանա: Գործը հետաքննելուց հետո, երբ նրանք վերադառնում էին մայրաքաղաք, Իզմիրում «Իթթիհադ» և «Թասվիրի էֆքեար» թերթերի թղթակիցները հարցազրույց են վերցնում Պապիկյանից, և վերջինս նշում է, որ ոչ մի փաստ չի գտել սուլթան Աբդուլ Համիդի դեմ Ադանայի ջարդերի գործում⁵⁰: Ավելին՝ պատգամավորը նշում է, որ գործող կառավարությունն է Ադանայի կոտորածի պատճառ դարձել, իսկ տեղական իշխանությունը՝ հանցակից:

Հ. Պապիկյանը և Յուսուֆ Քեմալը զեկուցագրի հարցում հայտարարի չեն գալիս: Պապիկյանը իր տված հարցազրույցներում մերկացնում է ոճրի դրդապատճառները և հեղինակներին: Իսկ Յուսուֆ Քեմալը փորձել էր կոծկել իրականությունը և պաշտպանել իրական հանցագործներին: Եվ նրանցից յուրաքանչյուրը կազմում է իր զեկուցագիրը: Սակայն երկուսից և ոչ մեկի զեկուցագիրն էլ խորհրդարանում չի ընթերցվում: «Թասվիրի էֆքեար» թերթի 1909 թ. հունիսի 25-ի համարում լույս է տեսնում հատված Պապիկյանի հարցազրույցից:

Կիլիկիայի ջարդերին անդրադարձ է լինում խորհրդարանի հուլիսի 7-ի նիստում, որտեղ ընթերցվում է խորհրդարանի ֆինանսական հանձնաժողովի տեղեկագիրը Ադանայի կոտորածների մասին: Հանձնաժողովը հավանություն էր տվել քանդված ու այրված տների վերաշինության համար Ադանայի նահանգին 100.000 ոսկի տրամադրելու կառավարության առաջարկին: Հաջորդ օրը պատգամավոր Իսմայիլ Հազգը բեյը ներքին գործերի նախարարից պահանջում է բացատրություն տալ, թե ինչու՞ է ձերբակալվել «Իթիդալ» («Չափավորություն») թերթի խմբագրապետը:

Հուլիսի 13-ի նիստում Իսմայիլ Հազգը բեյին պատասխանում են, որ խմբագիրը ձերբակալվել է ջարդին մասնակից լինելու մեղադրանքով: Պատգամավորին չի բավարարում պատասխանը, և մթնոլորտը շիկանում է: Հակոբ Պապիկյանը և Վարդգեսը զարմանք են հայտնում, որ պատգամավորին հուզում է այդ խմբագրի ճակատագիրը, մինչդեռ 21 հազար մարդ է սպանվել, և այդ մասին ոչ ոք չի խոսում⁵¹: Հազգըն պատասխանում է նրանց, որ այդքան մարդ սպանված լինելը Պապիկյանի երևակայության

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 297:

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 305:

արդյունքն է, իսկ Թալեաթն ավելացնում է, թե ջարդերի մասին ստույգ տեղեկություն չկա, ինչը զայրացնում է Պապիկյանին:

Ինչպես ցույց են տալիս դեպքերի հետագա զարգացումները, Պապիկյանի հարցազրույցի հրապարակումը նոր իրավիճակ էր ստեղծել խորհրդարանում: Ամրապնդելով իրենց իշխանությունը՝ իթթիհատականներն այլևս չէին զգում հայերի աջակցության կարիքը խորհրդարանում և, հետևաբար, համառորեն պնդում էին Պապիկյանի հակառակ տեսակետը: Ավելին, երիտթուրքերի համար Պապիկյանը և նրա զեկուցագիրը դարձել էին իսկական գլխացավանք, ինչից նրանք ազատվեցին՝ Պապիկյանին և նրա զեկուցագիրը ֆիզիկապես ոչնչացնելով: 1909 թ. հուլիսի 20-ին Հակոբ Պապիկյանը «հանկարծամահ է լինում», իսկ նրա զեկուցագիրն անհետանում է: Մի քանի տարի անց հայերին հաջողվեց ձեռք բերել պատգամավորի զեկուցագրի սևագիրը, որն առաջին անգամ տպագրվեց 1913 թ. ապրիլի 25-ին, Փարիզում «Պրո Արմենիա» թերթի էջերում, ֆրանսերենով:

Ըստ զեկուցագրի՝

Ա. պատգամավորի գլխավոր եզրակացությունն այն էր, որ Ադանայի դեպքերի մեջ քրիստոնյաները որևէ մեղք չունեին: Իսկ սադրիչներն ու ջարդի հեղինակները եղել են տեղի թուրքերը:

Բ. Ջարդերի համար պատասխանատու է կենտրոնական կառավարությունը, իսկ տեղական իշխանությունը ուղղակի մեղսակից է:

Գ. Պատերազմական ատյանը, որ քննություն է կատարում Ադանայում, անաչառ չէ:

Դ. Հայերի և մյուս քրիստոնյաների կոտորածը իրականացվել է ամենագաղի մեթոդներով ու աներևակայելի դաժանությամբ⁵²:

Այն, որ պատերազմական ատյանը անաչառ չի գործել, երևում է ոչ միայն Պապիկյանի զեկուցագրից, այլև Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոսին ուղղած 1910 թ. հունվարի 13-ի նամակից, որտեղ մասնավորապես նշվում է. «...Մեծ եղաւ մեր զարմանքը՝ իբր Կիլիկիոյ զանազան վայրերէն մեզ ուղղուած գիրեր կը գրուեին ոչ միայն ոճրագործներու մեծաւ մասամբ անպատիժ թողուիլը, այլև նոյնիսկ աղետեալ հայերէն շատերու բանտարկուիլը...: Ատանայի մէջ կախաղան կհանուէին քանի մը թուրքերու հետ նաև եօթն հայեր»⁵³:

⁵² Նույն տեղում, էջ 301:

⁵³ Հայաստանի ազգային արխիվ, Ամենայն հայոց կաթողիկոսի դիվան, ֆ. 57, ց. 5, գ. 14, թ. 1:

Կիլիկիայի ջարդերի մեջ իրենց դերն ունեցան մի քանի հանգամանքներ, որոնց մեջ կարևոր են հետևյալները՝

1. կայսրությունում և բուն Կիլիկիայում վարչական ղեկավարության հետադիմական հայացքները և հայատյացությունը,

2. Կիլիկիայի թուրք և քուրդ բնակչության հետամնացությունը և կրոնական մոլեռանդությունը,

3. երիտթուրք մի շարք ղեկավարների որդեգրած տմարդի քաղաքականությունը հայ ժողովրդի և խորհրդարանի՝ իրենց գործընկերների նկատմամբ:

Ինչպես տեսնում ենք, հայ պատգամավորներից շատերը հակված էին մտածելու, որ այդ ջարդերը կազմակերպված դավադրության արդյունք են, սակայն միաժամանակ գիտակցում էին, որ միակ ելքը սահմանադրության շրջանակում պայքարելն է իրենց իրավունքների համար: Հատկապես պետք էր հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ սուլթանի հեղաշրջման փորձը ձախողելուց հետո երիտթուրքերի դիրքերն ավելի էին ամրապնդվել: Բացի այդ, երիտթուրքերը կիլիկիահայերի ջարդերի հետ անմիջական կապ են ունեցել: Դրա մասին են խոսում ոչ միայն կանոնավոր բանակի կողմից երկրորդ ջարդի կազմակերպումը, այլև իթթիհատականների մղած համառ պայքարը խորհրդարանում Պապիկյանի տեսակետի կողմնակիցների դեմ, և, վերջապես, նրանց իրականացրած «արդարադատությունը» Կիլիկիայում:

Այնուամենայնիվ, հայ պատգամավորներից մի քանիսի անզիջում պայքարը խորհրդարանում անարդյունք չմնաց: Ի վերջո, ոչ միայն հանձնախումբ կազմվեց գործերը քննելու համար և օգնություն ուղարկվեց Ադանայի աղետյալներին, այլև պատժվեցին որոշ պաշտոնյաներ, որոնք անմիջական կապ ունեին այդ ջարդերի կազմակերպման և իրականացման հետ: Իսկական բացահայտում էր Հակոբ Պապիկյանի ֆենոմենը: «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության անդամը, կտրված լինելով իր ժողովրդից, բացահայտեց Ադանայի ջարդերի իրական պատկերը, կազմեց մի զեկուցագիր, որն իր կյանքի գինն արժեցավ:

ВОПРОС РЕЗНИ КИЛИКИЙСКИХ АРМЯН В ОСМАНСКОМ ПАРЛАМЕНТЕ

МАРТИРОСЯН Н.М.

Резюме

Одной из самых трагических страниц армянской истории является резня армянского населения Киликии в апреле 1909 года. 30000 армян были уничтожены в течение нескольких дней. Армянские депутаты полагали, что эти массовые убийства являются результатом организованного заговора. Однако в то же время они осознавали, что единственным выходом из данной ситуации может быть лишь борьба за свои права в рамках конституции. Борьба армянских депутатов в парламенте увенчалась успехом. Был создан комитет по рассмотрению резни в Адане и организована помощь пострадавшим, а также были наказаны некоторые должностные лица, непосредственно участвовавшие в организации резни.

THE PROBLEM OF THE MASSACRES OF THE ARMENIANS OF CILICIA IN THE OTTOMAN PARLIAMENT

N. MARTIROSYAN

Abstract

The most tragic pages of Armenian history are the massacres of the Armenians in Cilicia in April 1909. 30,000 Armenians were massacred during a few days. Armenian deputies were inclined to think that the massacres were the result of an organized conspiracy, however, soon realized that their only way was struggle in the field of constitution. Armenian deputies' uncompromising struggle didn't go in vain in parliament. Not only a committee was formed for researching the cases of Adana and an aid was sent to victims, but also some officials were punished for being involved in organizing the massacres.